

MOĞOL İMPARATORLUĞU DÖNEMİNE KADAR TÜRKLERDE TERCÜME

Yüsüpcan YASİN

ÖZET

Türklerde tercüme iki bin yıldan fazla bir tarihe sahiptir. Kültür gelişmesinde tercüme de dâhil çeşitli ilişkilerin ön planda yer aldığını iyi kavrayan Türkler, tarihte pek çok tercümanlar yetiştirmiştir. Bu tercümanlar, muhtelif kültür çevreleri arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynamışlardır. Türk tercüme faaliyetinin en önemli özelliği, Türk topluluklarının iki veya çok dilli tercüme yeteneklerini geliştirmiş olmalarıdır.

Anahtar kelimeler: Türkler, tercüme tarihi, tercüme özelliği

ABSTRACT

Turkic has a translations history of than two thousand years. In the culture development Turkic have deep know translations to play an important role. In the every age's of Turkic history has become a many translator's and in between every civilizations ring's they to play a big role. Turkish person's also speaks two or many nation's (foreign) languages. This is a Turkish translations character.

Key words: Turkic, translations history, translations character

Tercüme, muhtelif toplulukların kurduğu temasların doğal bir sonucudur. Pratik yaşama ve dışa açık Türklerin, yabancı kavimlerin dillerine karşı sempati duyduğu ve canlı bir tercüme hareketini geliştirme yolunda çaba gösterdiği bilinmektedir. M.Ö.1000 tarihinde, Türklerin Çinlilere gösterdiği kültür etkisini gösteren ve çevirmen anlamında gelen bir "dilçi" sözü de vardır. Aynı sözü, Çinliler asıl telaffuzunu esas alarak "di-chi" şeklinde söylemişlerdir.¹ Herodot, Tanrı Dağları yamaçlarında yaşayan Argimpayların çok lisan bildiklerini ve Karadeniz İskitleri ile yedi dil bilen tercümanlar vasıtasıyla iş kıldıklarını zikretmiş-

¹ Çin'e bağlı Sinkyang Uygur Özerk bölgesinde Başkent Lisesi'nde Kıdemli Tarih Öğretmeni, yusupcan@hotmail.com

¹热扎克·买提呢牙孜（主编），《西域翻译史》，第12页、1997年、乌鲁木齐、新疆大学出版社。

tir.² Bu verilerden anlaşılıyor ki, tercüme Türklerde milattan binlerce sene önce medeniyetin önemli bir dalı olarak gelişme göstermeye başlamıştı. Bilhassa İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasıyla Arapça ve Farsça Türk aydınlar zümresini son derece ilgilendirmiş, nihayet Türklerin söz konusu dillerle yaptığı bilimsel çalışmalar ve tercüme İslam medeniyetine ışık vermekle birlikte İslam dünyasını şerefle bezemiştir.

Milattan binlerce sene önceki devirlerden itibaren Orta Asya'da arka arkasına hâkimiyet göstermeye başlayan Sakalar, Hunlar, Göktürkler ve Uygurların siyasi, diplomatik, askeri ve iktisadi ihtiyaçlarını karşılamak için Çinli, Tungus, Kitan, Moğol, Sogd, Hint, Fars, Arap, Yunan ve Rum kavimleri ile sürdürdüğü ilişkiler (elçilerin ve mektupların gönderilmesi, antlaşma yapmak, sıhriyet peyda etmek vb.), muhtelif dinlerin Türkler arasında yayılması, büyük kervan yolunun sağladığı iktisat, ticaret ve bilim ilişkileri, Türklerin birçok yabancı dili öğrenmesi için elverişli bir muhit sağlamıştır. Böyle bir durum, Moğol imparatorluğu döneminin Uygurlarında pek etkili bir mahiyet kazanmıştır.³ Kısaca, büyük kervan yolu ilişkileri Uygurları beynelmilel bir tüccar ve tercüman kavim durumuna getirmiştir.⁴ Nitekim Uygur kültürü ve medeniyetinin gelişmesinde tercüme hareketinin önemli bir payı görülmüştür.

Türkler, dil öğrenme, tercüme ve diğer kültür ilişkilerinin devamına yarar sağlamak amacıyla dil ve tercüme alanında araştırmalar yapmış ve iki dilli sözlükler hazırlamıştır. Bunlardan sadece ayrı parçaları günümüze kadar ulaşan iki sözlük vardır. Biri, Sanskritçe – Uygurca Lügat'tir,⁵ diğeryse, Çince-Uygurca Lügat'in 11 parça eksik sayfasıdır. 1959 tarihinde Kansu-Doğu Türkistan araba yolunun tamiri yapılırken bir Budist harabesinde bulunan ve 9. asırda hazırlandığı anlaşılan sonuncu lügat, günümüzde Ürümçi müzesinde muhafaza edilmektedir.⁶ Türk lügatçiliğinin bir başka özelliği de Türk bilginlerinin yabancı kavimlerin Türkçe öğrenmesi için lüzumlu olan sözlükleri de hazırlamasıdır. 8. asırda, Uygur kültürünün güçlü etkileri altında kalan Çinliler için, Türkçe öğrenmek bir kıymet olarak addedilmiştir. Böyle bir hevesin iticiliğiyle Tang İmparatorluğunca bir Türkçe -- Çince Lügat hazırlanmıştır.⁷ Söz konusu lügatin hazırlanmasında Türk bilginlerin de davetle iştirak ettiğinden kuşku duyulmaz Tang imparatorluğunun ünlü komutanları arasında yer alan ve Türk soyundan gelen En- lu-Shan (Ağlaksan), altı dil bilen bir bilgindi.⁸ Son zamanlarda Çin devletlerinden Ming İmparatorluğu döneminde (1368-1645'te) Çin ve Uygur aydınları tarafından hazırlanan İdikut Sarayı Sözlüğü ile İdikut Sarayı Vergi Metinleri'nden bahsetmek gerekir. İlki, 17 sahayı ilgilendiren bir seri kelimeler sözlüğüdür. Sonuncusu ise, Uygur ve

² A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s.26.

³ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 1995, s.260.

⁴ Abduşükür Muhemmed Emin, *Uygurlarda İslam Medeniyeti*, s.167, 2002, Ürümçi, Şincang halk neşriyatı.

⁵ R.R.Arat, *Uygurlar, Türk Kültürü Araştırmaları*, 1977-1987, I - II, s.104.

⁶ Kurban Veli, *Bizning Tarihiy Yeziklerimiz*, s.11,15, 1986, Ürümçi, Şincang yaş-ösmürler neşriyatı.

⁷ 谢佛 (美国)、《唐代外来文明》、第48页、1995年、北京、中国社会科学出版社。

⁸ 宋祁、欧阳修、《新唐书》、第6411页、1975年、北京、中华书局标点本。

Çin yazılarıyla karşılaştırmalı olarak hazırlanan bir mektuplar koleksiyonudur.⁹ Karahanlılarda, hakan soyundan gelen Kaşgarlı Mahmud'un, Araplara Türkçe öğretmek ve Türk dilinin İslamiyet dünyasındaki nüfuzunu arttırmak uğrunda yazdığı *Divanu Lugati't-Türk*, yöntem itibariyle yeni yöntemlerin uygulandığı, Arap lügatçilik geleneğini aşmış bir şaheserdir. Karşılaştırmalı bir sözlük bilimin temelini kurmuş eserler arasında gelen *Divan*'da yer verilen kelimelerin sayısı Brockelmann neşrinde 7.993, Besim Atalay neşrinde 8.784, Salih Mutallibov neşrinde 9.222 olarak verilmektedir.¹⁰ Oysa aynı dönemde Avrupa'da hazırlanmış olan bir "*Latince-İngilizce Sözlük*" te yer alan kelime sayısı 3000'dir. Türkçedeki kelime sayısı bu dönemde İngilizcedeki sayının yaklaşık üç misli kadardır. Üstelik Kaşgarlı Mahmud'un, eserinde canlı dilde yaşamayan ve Türkçe kökenli olmayan kelimelere yer vermediğini belirtmek icap eder. Anlaşıyor ki, Kaşgarlı'nın döneminde Türk dili, söz varlığı ve ifade tarzı bakımından herhangi bir sahayı tam ve zarif bir biçimde anlatma niteliğine kavuşmuş bir kültür dili durumuna gelmiştir.

Tercüme hareketi, Toplulukların kültür ilişkilerini ve gelişme merhalesini sağlayan mühim bir vasıta olduğundan Türklerin hukuk işlerinde yabancı dil öğretimine ve tercüme hareketine önemli bir yer verilmiştir. Hükümette, yabancı memleketler ve vassal devletle ilgili olan belge, mektup ve yarlıkları yazan bir bölüm tesis edilmiştir. Hunların merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir heyet çalışırdı. Garbi Hun imparatorluğunun başkentinde kâtipler, tercümanlar, kuryeler faaliyet halinde idiler. Tabgaçlarda *bitekçinler*, Göktürklerde, Türgişlerde ve Uygurlarda *ilingalar* ve *tamgaçılar*, Oğuzlarda *tuğracılar*, devlet meclisinde dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yazı ile tesbit etmek ve yürütmekle vazifeli idiler. Yazılara Tanhu (Tanrıkut), hakanın resmi mührü (tamga, tuğra) basılırdı.¹¹ Ayrıca, Türklerde yabancı dille konuşma ve yazma yetkisinin hükümdarlığın mühim vasıflarından biri olduğundan bahsedilmektedir. Böğü Hakan Destanı'nda, Uygurların akıllı ve bütün ellerin dillerini bilen Böğü Tegin'i kendilerine hükümdar seçtikleri, Tanrı'nın Böğü Kağan'a dünyadaki dillerin hepsini bilen ve nerede ne olursa gelip Han'a haber vermekle yükümlü olan üç gökkuzgun verdiği söylenmektedir.¹² Nitekim Böğü Kağan'ın Çin ve Sogd dillerini bildiğine dair kayıtlar vardır. Aynı destan, Türk hükümdarlarının gönderdiği diplomat, elçi ve casuslarının gittiği memleketlerin dili ve kültürünü iyi bilen kimseler arasından seçildiklerini göstermektedir. Yusuf Has Hacib'in vurguladığı elçilerin tüm dilleri bilmesi hakkındaki görüşleri¹³, ideal bir düşünce değil, aynı zamanda Türklerin hâkimiyet - hukuk düşüncesi ve pratik siyasi başarılarından alınan bir örnektir. Göktürkler ve Uygurların diktiği devlet anıtlarından yaklaşık olarak 581'de dikildiği ileri sürülen Bugut yazıtının üç yüzü Sogd, bir yüzü Brahmi harfleriyle yazılmıştır. Metin Sogdçadır. 810 yılında dikilmiş

⁹ 热扎克·买提呢牙孜（主编），《西域翻译史》，第191页。

¹⁰ Ramiz Asker, *Divanü Lugat -it -Türk İstatistikleri, Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şoleni Bildirileri*(Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi), TDK.Yay., Ankara 2009, s.40 .

¹¹ *İslam Ansiklopedisi* ("Türkler" maddesi),C. 12/2,MEB.Yay.,İstanbul 1988,s.235.-İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat.İstanbul 2004, s.178

¹² Enver Baytur, *Şincang'diki Milletlarning Tarihi*, s. 446, 1991, Pekin, Milletler neşriyatı.

¹³ Yüsüp Has Hacip, *Kutadğu Bilig*, 2636.beyit, s.561, 1984, Pekin, Milletler neşriyatı.

ve Dokuz Uygur Kağan yazıtı adıyla maruf Kara Balgasun yazıtı, üç dilli bir yazıttır, Türkçeden başka Çince ve Sogdakça metinler de bulunmaktadır. Aynı yazıtın Çince metni bünye ve yazı üslubu bakımından ayrıca bir özellik arzemiş olduğundan, araştırmacılar bu yazıtın yazarı olan İl Ügesi'yi Uygurlardan yetişmiş bir Sinolog olarak vasıflandırmaktadırlar.¹⁴

Türk tercüme tarihinde muhtevası dini bir mahiyet taşıyan tercüme eserlerin sayısı oldukça çoktur. Türklerin İslamiyete girinceye kadar belirli bir ölçüde benimsediği yabancı dinlerden Budistlik, Zerdüştlük, Maniheizm, Nesturilik gibi çeşitli inanç sistemleri, kendine bağlanan mensuplarının arasında din uğrunda ki tercüme hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Her hangi bir din, mensupları için kutsal bir ruhi dayançtır. Bu yüzden, dine karşı sempati, sevgi ve bağlılık, mensuplarında hayatını aynı dinin uğruna vakf eden bir ruhu doğurmuştur. Din mensuplarının, kendi inanç sisteminin kapsadığı sahaları daha genişletmek ve aynı dinin kurallarını topluluğun kalbinde daha köklü olarak yerleştirmek amacıyla kutsal kitapların tercüme ettikleri ve dini tartışmalara, hatta gazalara ön planda yer verdikleri tüm insanlık tarihinde görülen bir hadisedir. Türklerin Uygur kolunda ayrıca göze çarpan dini mahiyetteki tercüme hareketi de bu cümledendir.

Uygurların bu tür tercümeciliği arasında Budizme ait eserler başta gelmektedir. Uygur Budizm tercüme hareketi iki döneme ayrılır. Birinci dönem, 1-6.yüzyıllardır. Aynı dönemde Budist eserler önce Hintçeden Türk ve Tohri (Tohar) dillerine, sonra Türk ve Tohri dillerinden Çinceye çevrilmiştir. Bu dönemde yapılan tercüme, bir yandan Budizm'in Doğu Türkistan'da kökleşmesini sağlamış, öteki yandan, Budizm'in Doğu Türkistan yoluyla Çinliler arasında yayılmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır. Budizm tercüme hareketinde ve Budizm'in Çinliler arasında yayılmasında Küsenli Kumuraciva'nın büyük bir katkıları vardır. Kumuraciva, seleflerin tercüme yöntemi hakkında bir özet yapmakla birlikte tercüme kuralı, düzen ve yöntemi üzerinde araştırmalar yapmış, bunun neticesinde, detaylı tahlillere dayanan bir tercüme doktrininin temelini atmıştır.¹⁵ Kumuraciva'nın tercüme ettiği Budist metinleri, Zing-Yü'ye göre, 32 parça, 300 cilt, Fei-Chang-Fang'a göre, 98 parça, 425 cilt oluşturmaktadır. O, Çin Budist edebiyatına birtakım standart söz hazinesinin girmesini sağlamıştır. O'nun tercüme ettiği Budist metinleri ve şiirsel vecizeleri Kore ve Japonya'da hala günümüzde kullanılmakta ve devamlı olarak yayınlanmaktadır.¹⁶ Şu nokta ilginçtir ki, Budist metinlerinin tercümesinde Uygurlar Çinlilerin önüne geçmişti. Bu hususta dikkata değer araştırmaları yapan W. Eberhard şöyle yazmaktadır: "Bu devirde yapılmış olan bir Uygurca tercüme ile bir Çince tercüme mukayese edilirse, Çincenin ne kadar kuru ve yavan, Uygurcanın ise daha canlı ve cazibeli olduğu görülür."¹⁷ Söz konusu dönemde Budizm tercümeleri sadece Uygurlara münhasır kalmamış ve eski Türk toprakları arasındaki Kansu'da da yeni bir merkez oluşturmuştur. 5.yüzyılın ilk yarısında Kansu'da hüküm süren Hun Kutku devletinin-

¹⁴ Li-Ying-Go, *Sui-Tang Devridiki Uyğur Medeniyetige Dair Bir Kançe Mesile, Şincang İctima'i penler tetkikati*, 1995, sayı 2. s.85.

¹⁵ 热扎克。买提呢牙孜（主编），《西域翻译史》，第 13 页。

¹⁶ Abdüşükür Muhammed Emin, *Uyğur Pelsepe Tarihi*, s.88,89, 1997, Ürümçi, Şincang helk neşriyatı.

¹⁷ W. Eberhard, *age.*, s.158.

de (401-460) Budizm en parlak dönemlerinden birini geçiriyordu. Devletin kurucusu, hem asker hem de bilgin bir şahsiyet olan Kutku Monsun (401-433), Tun-Huang'da pek çok mabedi ve sanat açısından büyük bir değer taşıyan Buddha heykellerini yaptırmıştır. Hem Budist hem de Konfüçyanist olarak devrinin en büyük âlimlerinden biri sayılan oğlu Mukan devrinde (433-439) Kansu'da ve Tun-Huang'da kütüphaneler oluştu. Hind'den gelen ve Budizm hakkında yazmalar getiren rahipler, yıllarca Tun-Huang mabedlerinde kalıyor ve yazmaları Çinçeye çeviriyorlardı. Uygurlar, daha sonra bu Çince yazmaları Türkçeye çevirecekti. Çince Tun-Huang ve Liang ili tarihini de yazdıran Monsun'un, Çin tarihlerinde Ngan-si ve An-yang denen oğulları da Burkan dini (Budizm) metinlerinden çeviriler yapan ve kendilerini bu dinin yayılmasına adanmış rahiplerdi. Diğer bir oğlu Argu, Koçu (Turfan)'da yaptırdığı bir mabedin kitabesinde, bir Budist mütefekkir olarak tanıtılır. Honan'da, bir Lao-tse heykeli altındaki M.685 tarihli kitabeyi Kutku beylerinden Chi-lie yazmış ve eli ile hak etmişti.¹⁸ Bu verilerden anlaşılıyor ki, Kutku Hunları Kansu'da ve dolayısıyla Çin'de Budizm ve tercümelerinin daha derin kökleşmesinde yeni ve önemli bir merhale teşkil etmiş oluyordular.

Budist tercüme hareketinin ikinci dönemi, 6.asırdan 14.asra kadar sürmüştür. Burada bahis konusu olan bir nokta daha var ki, kimi araştırmacılar (B.Ögel, Ahmet B.Ercilasun, Saadettin Gömeç gibi), 6.yüzyılın ikinci yarısında, Taspar (Tapar veya Tarbars)'ın tahta geçtiği sıralarda, Göktürklerde Budizmle ilgili eserlerin Türkçeye çevrildiğini bildirmektedir.¹⁹ Fakat asıl Çin kaynaklarına iyice bir bakılırsa durum böyle değildir. Göktürklerce tutsak edilen Hui-Lin adlı bir Çinlinin propagandası üzerine Taspar Kağan'ın Budizm'e yakından ilgi duyduğu ve bir pagoda da yaptırdığı bilinmektedir. Bunun dışında, kağanın Kuzey Chi devletine gönderdiği elçi, 《净名》 (“Pakname” veya “Brahmana ”), 《涅槃》 (“Nirvana”), 《花严》 (“Buddha vatam saka mahavaypulyasutra”) ve 《十诵律》 (“On ağılık nom”) adlı bir seri kitapları getirmiştir. Ama, söz konusu kitapların Türkçeye tercüme edilip edilmediği hususunda Çin kaynaklarında hiçbir kayda rast gelinmemektedir.²⁰ Aynı Çin yıllıklarının bir diğer yerinde verilen kayıtlara göre, Kuzey Chi devletinin son hükümdarı Gao-Wei, Taspar Kağan'a hediye etmek için Li-Shi-ching adlı bir yabancı diller uzmanına 《涅槃经》 (“Nirvana sutra”)’yı Türkçeye tercüme ettirmiştir. Yine hükümdarın

¹⁸ Turğun Almas, **Hunlarning kiskiçe tarihi**, Uygurca, s.173-174, 1986, Keşker Uygur Neşriyatı. **Türk Ansiklopedisi** (“Tun-Huang” maddesi), 30-31/2.cilt, s.502,503,504, MEB. Yay.,Ankara 1981, Emel Esin, **Göktürklerin Ecdadından Tsü-kü Meng-sün(m.367-433) Devrinde Sanat**, Türk Kültürü, S. 100, Yıl IX, Şubat 1971,s.316.

¹⁹ B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, I , s. 22, 1971, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi. Ahmet B.Ercilasun, **Türk Dili Tarihi** (Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla), Akçağ Yay., Ankara 2007, s.85., Saadettin Gömeç, **Köktürk Tarihi**, s.21, 1999, Ankara, Akçağ yayınları.

²⁰ Li-Yan-shu, **Şimaliy Sulalilar Tarihi**, s. 539, 2002, Ürümçi, Şincang helk neşriyatı. 魏徵等, 《隋书》, 第1863-1864页、1973年、北京、中华书局标点本。林幹, 《突厥与回纥史》, 第149页, 2007年, 呼和浩特, 内蒙古人民出版社。Lin-Gan, **Türk Tarihi**, s.350, 2002, Ürümçi, Şincang helk neşriyatı.

emriyle Li-De-lin buna bir ön söz yazmıştır.²¹ Kuzey Chou devletinde Budizm aleyhinde yapılan baskılar sonucunda Göktürk topraklarına sığınmış olan birçok rahibin Taspar Kağan'ın yanında toplandığını biliyoruz. Muhtemelen Taspar Kağan din değiştirmiş ve Budizmi kabul etmiştir. Fakat, Bugut yazıtına da yansımış olan bu olaylar sadece Taspar Kağan'ın hususi olarak Budizme meyilli olduğunu açıklamaktan başka Göktürkler arasında Budizmin yayıldığını veya Budizm tercüme hareketinin ortaya çıktığını kanıtlamaya kifayet etmezler. Burada Taspar Kağan'ın Budizmi benimseme temayülünün dini açıdan değil, iktisadi veya siyasi yönden yorumlanması söz konusudur. Ama Budizm, Türklerin avcılık ve hayvancılığı temel alan yaşam tarzlarına, cesur ve savaşçı meziyetlerine aykırı düşen bir mahiyet taşıdığından tepkiye uğramıştır. Bunun bir diğer örneği Bilge Kağan döneminde görülmüştür. Bundan ötürü Budizm, Göktürkler arasında hiç bir zaman yerleşmemiştir.²² Uygur Budizm tercümeciliğinin ikinci döneminde muhtevası din, edebiyat ve sanatla ilgili olan Budist metinlerin tercümesi daha çok Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca (Tohrice) ve Sogdçadan yapılmıştır. Bazı metinler kelimesi kelimesine çevrilmiş, bazılarında ise önemli eklemeler, açıklayıcı kısımlar katılmıştır. Şimdiye kadar öteki dillerde tespit edilmemiş olan Uygurca metinler de vardır. Bunların Uygurca orijinal eserler olduğu sanılmaktadır. Aynı devirde yapılan tercümelemlerden elimize geçenlerin sayısı oldukça çoktur. Birçok tercümanın adı Çin kaynaklarına geçmiştir. Bu dönemin tercüme eserlerinden Türk dili ve kültür tarihinin aydınlanmasına ışık tutacak olanların bazılarından bahsetmek gereklidir.

İl Balık şehrinde yaşayan Piritya Rakşit (veya Prajna Rakşit) ile Kranwazk tarafından Toharcadan tercüme edilen ve araştırmalar sonucunda, 767 tarihinde tercüme edildiği kesinlikle bilinen **Maitrisimit**, asıl sahneye konmak üzere hazırlanmış 27 bölümlü bir eserdir.²³ İlk kez Uygurların devlet adamlarından Çutaş Yigen'in direktifleriyle istinsah edildiği bilinen ve şimdiye kadar dört çeşit nüshası elimize geçen bu piyesin bulunması aynı yüzyıllarda Doğu Türkistan'da tiyatroların temsil edildiğini göstermektedir.²⁴

10. asırda Beşbalıklı Uygur bilgini, mütercim ve şair Şingko Şeli Tutung tarafından Çinceden tercüme edilen **Altun Yarak** ("altın ışık"), konu itibarıyla bir sutra kitabıdır ve Budizm'in çeşitli cepheleri üzerine Buda'nın konuşmalarını içine alır. Bu, edebi yönden olduğu gibi, Türk dili araştırmalarında da büyük önemi haiz bir eserdir. "Tercümeden ziyade müstakil bir adaptasyon"dur. Şingko Şeli Tutung birçok ilavelerle eseri genişletmiştir.²⁵ 1687'de Kansu'da kopya edilen ve günümüzde Petersburg müzesinde saklanmakta olan nüshası eserin en büyük nüshasıdır. Şingko Şeli Tutung'un diğer bir önemli çevirisi, 1930'da

²¹ 李百药，《北齐书》、第267页，1972年、北京、中华书局标点本□

²² 薛宗正，《突厥史》，第733-

734页，1992年、北京、中国社会学出版社。〔日〕羽田亨著，耿世民译，《西域文明历史概论》，第140页、2005年、北京、中华书局。

²³ 多鲁坤。阙白尔：《〈弥勒会见记〉成书年代新考及剧本形式新论》，曲六乙、李肖冰编、《西域戏剧与戏剧发》第13页 1992年、乌鲁木齐、新疆人民出版社。

²⁴ Abduşükür Muhammed Emin, **Katlamlik Istıtika**, s.360, 361, 1994, Ürümçi, Şincang üniversititi neşriyatı.

²⁵ Ahmet B. Ercilasun, *age.*, s.243.

Güney Doğu Türkistan'da ele geçen Hsüan Tsang Biyografyası'dır. Çinli rahip Hsüan Tsang'ın Hindistan'a yaptığı seyahati konu edinen bu eserde, Türklerin siyasi ve askeri durumundan, Orta Asya'nın şehir hayatı, iktisadı, sanatı ve kültürel özelliklerinden bahsedilmiştir. Türkçe çevirisinin Türk kültürü yönünden arzettiği en büyük değeri ise, bünyesinde Türk dili verileri dışında 7.asırdaki Türk toponomisine ait en güvenilir malzemelerin bulunmasıdır. Bu yüzden eserin çevirisindeki aynı konuya çok ilgi gösteren bilginler, Şingko Şeli Totung'un tercümeyle başlamadan önce Hsüan Tsang'ın gittiği yerleri bir bir gezip araştırdığını ileri sürmektedirler.²⁶ Şingko Şeli Tutung, söz konusu eserde denediği şiirle nesir arası "kavi" üslubunu denemekle yeni bir tercüme yöntemini ortaya atmıştır. Diğer bir deyişle, o, düz yazı öyküler arasına şiirsel seslenme tümceleri ve yanıtlar yerleştirmekle başarı kazanmıştır.²⁷ Bunların dışında gene **Sekiz Yüklemek** gibi üç parça çevirisi bilinen ve söz konusu çevirilerinde anlatım bakımından ifade ettiği yüksek maharetiyle günümüzün eski Çin dili uzmanlarını da geride bırakan Şingko Şeli Tutung, edebiyatın yalnız mensur türünde değil, aynı zamanda şiir türünde de yapılan tercüme türünün büyük bir ustası olmuştur.

Budizmi topluluğa sevindirmek, dini heyecan yaratmak için kaleme alınmış olan, geçmişteki, Buda ve Bodisatvaların başından geçenleri anlatan Avadana ve Jakata hikâyeleri Uygurcaya Toharca, Küsen dili ve Çince'den çevrilmiştir. Bunlar bazen bir sutra metni içerisinde yer alabilir. Konu, anlatım ve aşılacak istenen dini ülkü herkesin anlayabileceği ölçüde yalındır. Öteki canlıların esenliği için kendini feda etme örnekleri verilir. Anlatım basit olmakla birlikte canlı ve dramatiktir. Bu tür hikâyelerin de sahneye konmuş olduğu sanılmaktadır. Bunlar arasında en tanınmış olanı bir kaç kez yayınlanmış bulunan **İyi Düşünen Kardeşle Kötü Düşünen Kardeş Hikâyesidir**. Sadaprarudita ile Dharmodgata Bodhisattva hikâyeleri geç dönemde Çince'den çevrilmiş eserlerdendir. Uygurcaya çevrilmiş eserler arasında Pancatantra hikâyeleri ve Orta Asya'da büyük bir yaygınlık kazanmış olan Rama hikâyesinin bir özeti de bulunmaktadır.²⁸

Uygurların Maniheizm ve Hristiyanlığa ait tercüme eserleri, hemen hemen 8. asırdan sonra ortaya çıkmıştır.

Büğü Kağan'ın 762'de Manihaizmi kabul edip devlet dini yapmasıyla önce Sogdça metinler Türkçeye çevrilmeye başlamıştır. Kitaba, yazıya, resme büyük önem veren manihaistlerin küçük boyda, özenle yazılmış ve bazen renkli minyatürle süslenmiş zarif yazmaları vardır. Ancak bunlar toprak altında kalıp yıprandıktan sonra boyutları büsbütün küçüldüğünden parçaların hangi metne ait olduğunu belirlemek çok güçlenmiştir. Uygurca adı **İki Yiltiz Nom** ("iki kök kitabı") olarak geçen bir metnin, Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan Şahbuhrağan'ın Uygurca tercümesi olduğu sanılmaktadır. **Huastuanift** adlı tövbe duasının yirmiden fazla nüshası olduğu belirlenmiştir. Bu, 15 bölümden oluşan bir metindir. Her bölümde önce din bilgileri ve kurallar verilmekte, sonra bu kuralların çiğnenmesiyle

²⁶ Halide Muti'i tarafından hazırlanan **İbrahim Muti'i ilmiy makaliliri**, s. 554, 2007, Pekin, Milletler neşriyatı.

²⁷ Fuat Bozkurt, **Türk Dilleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.1999, s.104

²⁸ **Türk Ansiklopedisi** ("Uygur Edebiyatı" maddesi), 33.cilt, s. 129, 1984, Ankara, Milli Eğitim Basımevi.

işlenmiş veya işlenebilecek günahlar sıralanarak tövbe edilmektedir. Bunun Sogdçadan çevrilmiş bir metin olduğu sanılmaktadır. Çeşitli ulusların hikâye ve masallarından oluşan, Manihaist eserlerden Uygurcaya yapılmış aktarmalar da vardır. Bunlar arasında eski Yunan yazarlarından Aisopos'un masallarından tercüme de bulunmaktadır.²⁹ Hristiyan Uygurlardan kalan metinlerin sayısı az olmasına rağmen, bunların, hemen hemen Süryani, Sogd, Fars ve Uygur yazısı gibi dört çeşit yazı ile kaleme alındığı belirlenmiştir.³⁰ Onlara ait tercüme eserlerinden örnek olarak Yakobus İncili'nin Uygurca tercümesinden elde kalan iki yaprak, İvaglum, ve Aziz Georgi'nin ölüm acılarını anlatan bir metin gösterilir.

Şunu belirtelim ki, muhtelif toplumların dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli dillerden, ya bizzat aslından veya aslının tercümelerinden yapılan Türkçe çevirmelerin Uygur dili ve edebiyatı bakımından hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu ayrıca değinmek icap eden bir husustur. Söz konusu dönemin mütercimlerinin her şeyden önce kendi muhitinin kültür seviyesini yükseltmek hisleriyle işe başladığı görülmektedirler. Bu yüzden tercüme yaparken kendi dillerinin varlığını ve hususiyetlerini muhafaza etmekle birlikte tercüme yöntemleri üzerinde de iyice araştırmalar yapmışlardır. Neticede, bu tercüme Türk (Uygur) dilinin bünyesinde çok büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Çümle çeşitleri çoğalmış, dilin bünyesine uygun, çok verimli bir kelime ve deyim hazinesi meydana getirmiştir. Böylelikle, en ufak anlam farklarını ifade etmek için imkânlar sağlanmıştır. Hatta Türk dili, bu suretle bir felsefe dili olma yoluna da girmeye başlamıştır.³¹ Böyle olduğu halde, Uygur tercümelerinde birçok kusur da görülmüş oluyor. Muhtelif dinlerin bir arada yaşadığı Uygur devletinde, Çince tercümelerden faydalanmayı üstün tutan Uygur aydınları öz Türkçe ile geniş bir ıstılah ve kavram yaratma tecrübesine girişmiş olmasına rağmen, bu yaratıcı sistem bütün Uygur metinlerine şamil bir sistem ve kaide haline getirilememiştir. Başka başka mekteplerde yetişen Uygur aydınların birçoğu, mensup oldukları dine ait tercümelerde ancak bildikleri dillerden tercüme yaparak, o dilin içinde yerleşmiş olan unsurları aynen Uygurcaya aktarmakta hiç bir mahzur görmemekte idiler. Bu, Uygur hanlığının coğrafik durumu ile etnik yapısının yanında Uygur edebi dilinin parçalanmasında ve şivelere ayrılmasında geniş bir tesir yaratmaktan geri kalmamıştır.³²

İlk Türk-İslam devleti olan Karahanlılar zamanında yapılan tercüme eserleri arasında İslam dininin Mukaddes kitabı Kur'an'ın da Türkçeye tercüme edilmiş olduğu bize kadar ulaşan bazı nüshaların dilinden anlaşılmaktadır. Bu nüshalar üzerinde çalışan W. Barthold, A. Zeki Velidi Togan, M. F. Köprülü, A. İnan, L. Ligeti, A. Erdoğan, A.A.Semenov, A.K. Borovkov, J.Ecmann, Ş.Tekin, A.Mingana, Geng-Shi-Ming, Li-Zeng-Xiang, Shi-Zhu-Mei gibi bilginlerin ileri sürdükleri çeşitli iddialar vardır. Bunlardan ilk Türkçe Kur'an tercümesinin 10. asrın son yarısında yapıldığını savunan A.Z.V.Togan ve Ş.Tekin'in haklı olduğu anlaşılmaktadır. İlk Türkçe Kur'an'ın Farsça ilk tercümesi, 10.asrın son yarısında Samani hükümdarı Mansur bin Nuh'un (961-976) emri ile Taberi'nin Kur'an tefsiri esas alınarak

²⁹ Türk Ansiklopedisi ("Uygur Edebiyatı" maddesi), 33.cilt, s.128.

³⁰ 高永久, 《西域古代民族宗教综论》、第285页、1997年、北京、高等教育出版社。

³¹ İslamiyet öncesi Türk edebiyatı, s Toker Yay., İstanbul 1986, s.121.

³² A.Caferoğlu, Türk Dili Tarihi I, Enderun Kitabevi. İstanbul 1984, s.158.

Buhara'da toplanan bir kurul tarafından yapılmıştır. Satır arası kelime kelime yapılmış ilk Farsça tercümenin önsözünde tercümenin nasıl, hangi amaçla, kimler tarafından yapıldığı açıklanmıştır. Bu açıklamada tercüme kurulunda İspicab'tan gelen iki Türk âliminin de bulunduğu kayıtlıdır. Togan, Türkçe ilk tercümenin Farsça ilk Kur'an tercümesi ile aynı zamanda Farsça tercüme yapan kuruldaki bir Türk tarafından yapıldığını ileri sürerken, sonra Ş. Tekin, Karahanlı Türkçesi ile yazıldığı ileri sürülen dört Kur'an tercümesinden Farsça, Arapça ve Karahanlı Türkçesinden ibaret üç dilli olan Rylands nüshasına göre bu görüşü daha açık bir şekilde ifade etmiştir. Bundan görülüyor ki, ilk Türkçe Kur'an tercümesi Farça tercümesini yapan kuruldaki iki Türk âlimi tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde bu Karahanlı Türkçesinin ilk eseri sanılmaktadır.³³

Şunu kaydetmek icap eder ki, Türklerin içine girdiği müşterek bir dini muhit ve iktisadi ilişkiler sonucunda yine Çin, Hint, İran, Süryani ve Doğu Avrupa memleketlerinin fen tarihindeki çeşitli eserlerle (Hint matematiği, Arap astronomisi, Yunan felsefesi, İran edebiyatı) tanıştıklarını ve onlardan örnek eserleri Türkçeye tercüme ettiklerini düşünebiliriz. Elimizde bulunan eserler az sayıda olmasına rağmen bu görüşü desteklemektedir. Fakat, şimdiye kadar devam eden kazılar daha çok tapınaklar ve Bin Buda mağaraları civarında yapıldığı için, bulunan eserler ekseriyetle dini metinlerden ibaret olmuştur.. Muhtemelen ileride plan dâhilinde kazılar sürdürülse dünyevi fenlerle ilgili eserlerin bulunması da şüphesizdir.

Türk kültür tarihinde Uygurlar beynelmil bir tercüme hareketi yaratmakla öne çıkarlar. Doğu Asya'da Budist medeniyetinin oluşması Toharlar, Tabgaçlar, Kutku Hunları ve Uygurların tercüme ve mimarlıkta ortaya koydukları eserlere dayandığı gibi, 13. asırda Moğolların medeniyet aşamasına girmesi ve iktidarının kuvvetlenmesi ve sağlam temeller üzerine oturtulması Uygur tercümanlarının katkılarına bağlanmaktadır. Özellikle Çin'de hüküm süren Yüan Devletinde Moğollar ile Çinlilerin arasındaki ilişkiler Uygurlar tarafından düzenlenmiştir. Bahsedilen Uygurlar bir yandan Moğol sarayında ve çeşitli devlet makamlarında çalışan memurlardır, öte yandan onlar Çin kültürü ve medeniyetini Moğollara aktaran tercümanlar olmuşlardır. Bunların arasında başta gelenler ise, An-Zang ile Garunadas'tır. An-Zang, Kubilay tarafından Çinlilerin devlet yönetme bilgisi, tarih ve tıp ile ilgili eserlerinden 《尚书》("nesirler kitabı")、《资治通鉴》("Devlet yönetimine yarar sağlayan umumi örnekler")、《难经》("tedavisi zor hastalıklar düsturu")、《本草》("ilaçlı bitkiler") gibi mühim kitapları Moğol ve Uygur dillerine tercüme etmekle görevlendirilmiştir. Garunadas, çok dil bilen bir bilgindi. O, Hint ve Tibetçe klasik mukaddes kitapları Uygurcaya tercüme edip imparatora sunmuştur. Yine Hint-Çin ve Sumatra vs. gibi memleketlerin dillerini de biliyordu. Buralardan gelen elçilik heyetleri için Kubilay'a tercümanlık yapmıştır.³⁴ Deşt-i Kıpçak ve Güney Rusya'da Uygur bahşileri Rus ve Ukrayna dilleri sahasında

³³ A.K.Borovkow, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* (12-13 yüzyıllar),s.17, 2002, Ankara, TDK.Yay., Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesinin İlk Eseri*, Türk Dilleri Araştırmaları, 14.cilt, s.97, 98, 99,100, 2004, İstanbul.

³⁴ B.Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Kültür Sanat Yay.,İstanbul,2002, s.120-126.

tercümanlık yapmış, İran'da ilhanlılar devletinde Uygur aydınları Farsça ve Arapça yazışmalarına da iştirak etmiştir. Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya ve Ön Asya'ya kadar uzanan bölgeleri egemenliği altına alan Moğol İmparatorluğunun resmi yazışmaları ve tercüme hareketinde Uygurlar ön planda yer almıştır. Aynı sıralarda Tangutlara Budizmi öğretenler ise yine Uygur Budist bilginleridir. İslam medeniyetinin oluşmasında Türklerin yetiştirdiği bilginlerin verdiği katkılar çoktur. Yunan felsefesinin Müslümanlar arasında değer bulmasını sağlayan Farabi'nin çeşitli felsefe eserleri yanında, Harezmî, El-Biruni, İbn Türk, İbn Sina, Fergani, Cevheri ve Karşi gibi birçok bilim adamının muhtelif sahalarda Arap ve Fars dilinde yazdığı eserler İslam medeniyetinin temel eserleri arasında gelmektedir.